

Илияна ГАНЧЕВА (ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”)

БАЛКАНСКАТА БАНЯ КАТО ОБЩЕСТВЕНА ПОСТРОЙКА (ПО СВЕДЕНИЯ НА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ОТ XV–XIX ВЕК)

THE BALKAN PUBLIC BATHS AS A PUBLIC BUILDING (ACCORDING TO INFORMATION BY TRAVELERS OF THE 15TH–19TH CENTURIES)

The report focuses on Turkish baths (hammams) as part of the monumental architectural design of the Balkan cities during the XV–XIX centuries according to the travel notes of western travellers. The Public baths of the Ottoman Turks in the lands of the Balkans are one of the most distinctive public buildings associated with the Oriental way of life and Islam during this period. These facilities were built with great skill and enviable technique, with notable drainage, ventilation systems etc. There is no doubt that the Turkish cult of water and the belief of the Turks that water is sacred and blessed were at the root of this construction and transformation of the hamams into some of the most impressive monuments of the secular architecture. With their impressive size, unique architectural design and interior decoration, they are a real center of social life, recreation and entertainment. Therefore, Turkish baths catch the attention of a stranger, who describes them as very colorful in his travel notes. The report presents both the external layout and the internal distribution, structure and decoration of the premises. With their specific wall plates and domes which are imposing in height and size, these eastern types of buildings form part of the basic elements of streets and urban square areas between the 15th and 19th centuries, and today many of them have become architectural landmarks.

Key words: Turkish baths (hammams), Balkans, Balkan cities

Развитието на балканските градове през вековете винаги е представлявало важен и многократно обсъждан проблем в научната литература. За облика, характерните особености и общественото строителство в балканските градове през XV–XIX век свидетелстват преди всичко пътеписите на пътешественици, които са ги посетили. Пътеписното описание е ценен исторически извор, който дава богата представа за пъстротата и сложността на народите от Европейския Югоизток. Настоящият доклад е посветен на турската баня (хамам), като част от монументалното архитектурно оформление на балканските градове в периода XV–XIX век, през погледа на западноевропейските пътешественици.

В края на XIV – средата на XV век османските турци завладяват и заселват територии, градове с вековно наслоявали се на едно и също място градоустройст-

вени планове и урбанизирани структури. След турското завоевание, обществено строителство на балканските християни като цяло е преустановено, а налагането на исляма води до преразпределение на градското пространство и появата на нови обществени постройки. През XV–XVI век не се градят църкви, градски крепостни стени, дворци и пр., а новото обществено строителство е подчинено на нуждите и вкусовете на завоевателя. Облика на градовете дават джамиите, кервансараите, баните, означавани най-често като турски от чужденците, въпреки че в тях намира приложение опитът на местни майстори строители. Пътешествениците обикновено свързват тези строежи с имената на везири, паши и други султански сановници, които разполагат със средствата на страната и които решават да увековечат името си¹.

Безспорно и еднозначно е мнението на всички чужди пътешественици, че най-внушителните сгради във всеки град са джамиите, които придават особен, ориенталски изглед на балканските градове. Хармонично свързани с еднокуполните и многокуполни джамии, турските бани също са постоянен елемент в общия силует на градовете. Като правило, до средата на XIX век баните са обществени постройки, докато в домашни условия те са импровизирани. Обществените бани на османските турци в земите на Балканите са едни от най-характерните обществени сгради, свързани с ориенталския бит и исляма. Тези съоръжения са строени с голямо майсторство и завидна техника, канализация, вентилационна система и т.н. Няма никакво съмнение, че в основата на това строителство и превръщането на хамамите в едни от най-представителните паметници на светската архитектура е култът на турците към водата и вярата, че тя е свещена и благословена. На Мохамед се приписва легендата, според която, когато бил запитан да назове най-голямата благодетел, той отговорил, че това е „да се даде на хората вода“ (Стайнова 1995: 43).

Ако западноевропейските пътешественици, преминавали през балканските провинции на Османската империя, остават разочаровани от разрушенията или липсата на крепостни стени в много селища, от общото градоустройство и жилищата, то почти няма пътешественик, който да не е отразил впечатлението си от турските обществени бани. С внушителните си размери, уникалното архитектурно оформление и вътрешна декорация, те представляват своеобразен център за социален живот, отдих и забавление. Затова турските бани грабват вниманието на чужденеца, който ги описва особено колоритно в своите пътеписи. Показателни в това отношение са пътеписните бележки на французина Пиер Белон, който преминава през балканските земи през 1547 г. на път за Цариград и описва своите впечатления от големината, чистотата и удобството на обществените бани: „Също както в старо време в Рим е нямало сграда, по-разкошна от баните и храмовете, то и в Цариград и в другите турски градове не се вижда нищо друго, освен джамиите и баните. Ако турците и туркините не разполагаха с голямо удобство на баните, за да мият телата си, би било много жалко, защото щяха да бъдат много мръсни. Но поради тази облага е обратното – те са най-чистите хора на света. Техните бани

са големи палати и едно къпане не струва колкото стойността на един карол^{2с} (Цветкова 1975: 110).

При описание на външното оформление чужденците не пропускат да отбележат, че попадат на турски бани с необичайни за Анадола външен вид и план. Причината се крие в известно влияние на Балканите на византийската и римска архитектура, въпреки „османизацията” на тези строежи, която се изразява предимно във вътрешната декорация и някои второстепенни конструктивни елементи. В случаите, когато османските турци се натъкват на заварена архитектурна среда или на запазени отделни сгради, те не прилагат механично донесените от тях източни схеми за обществени бани, а се съобразяват с конкретните условия и действащите фактори³. Арменецът Симеон Лехаци, по време на своята обиколка из балканските земи през 1608–1620 г., дава обобщаващи сведения за външния вид на балканските бани: „Имаше и чудни бани...една от друга по-големи, куполни като църква, много красиви. Едни са градени с бял мрамор, други са облицовани с разноцветен камък, трети имат гладки стени от бял фаянс” (Орманджиян 1984: 29). Това описание говори за съществуването на изключително голямото разнообразие от типове хамами в балканските провинции на Османската империя.

Що се отнася до декоративното оформяне на вътрешните пространства обаче, хамамите в провинциалните за империята градове не отстъпват на градените в Бурса, Одрин, Истанбул. Различия се наблюдават по-скоро в размерите на помещенията, а не в декорацията или архитектурното оформление на детайлите. Едно от най-подробните описания на хамам е на германецът Ханс Дерншвам, посетил софийската градска баня по време на пътешествието си през 1553–1555 г. Той се спира детайлно на вътрешното разпределение и устройство на тази сграда. Първото помещение, което описва, е съблекалнята, настлана богато с бял полиран мрамор и с широки пейки покрай стените, постлани с унгарски тръстикови покривки. От съблекалнята се влиза последователно в шест къпални – по-малки и по-големи, четириъгълни, с кръгли кубета, които се използват след посещението на парните бани. Кубетата отвътре са декоративно оформени с редица кръгли и правоъгълни стъклени отвори, през които пада светлината, а отвън са покрити с олово. През цялото време при описанието се държи сметка за техническите съоръжения, плановото разпределение и разделение на помещенията: начинът, по който достига парата, топлата, судената вода в тях и т.н. Извън банята, под двете последни по-малки къпални, се слиза до пещта и казана, в който се загрява водата, а оттам се разпределя във всички помещения и цялата баня по тръби (Йонов 1979: 238–239). Тази отоплителна система, характерна за всички турски обществени бани, грабва със своята уникалност всеки чужденец, който ги посещава, и прави впечатление особено внимание, което ѝ се отделя в пътеписните описания. По своята същност тази отоплителна система, използвана при турските хамами, води началото си още от римските терми и средновековните бани. Плановата композиция е еднотипна – водата се загрява в котли, в тесни издължени помещения, а парата преминава в

специални хоризонтални канали – под пода на помещенията и вертикални – в стените (Харбова 1991: 143). Колоритен разказ за вътрешното пространство на обществената баня в Ягодина, Сърбия ни поднася Мелхиор Безолт в края на XVI век. Описва я като място, което служи само за изпотпяване и не е снабдено с вода, както останалите бани, но сходно с тях по външното си архитектурно оформление като тип постройка (Йонов 1979: 437).

От подробните описания, които оставят в своите пътеписи, личи, че вътрешните пространства на турските хамами имат внушително въздействие за чужденците. Пластично и декоративно решените куполи са различни при всеки конкретен случай, при тях няма повторение на еднакви форми и елементи, а подчертана индивидуалност и хармонично единство. Многобройните, различни по форма отвори за осветление, изрязани в горните части на купола, разнообразяват общото въздействие. Чрез това пишно разнообразие на украсата, създаващо своеобразно настроение и атмосфера, турската баня се превръща в средище за социална комуникация, почивка и развлечение. В този аспект софийската градска баня е описана от Мери Монтегю, която я посещава по време на своето пътуване през 1716–1717 г.: „Вярно е, че няма други обществени места освен баните, където жените могат да се виждат само с представителки на собствения си пол. Това обаче е разнообразие, което им прави голямо удоволствие.” (Киселинчева 1979: 80–82).

През XVIII век строежът на хамамите намалява, а европеизацията започва да се усеща и върху този вид обществена архитектура. Единствено в ограничен брой селища (Шумен, някои градове в Пелопонес), които през този период се равняват като важни административни, военни и други центрове, се явява необходимостта от нови обществени бани (Стайнова 1995: 42).

Този най-общ преглед на пътеписните описания дава сравнително добра представа за характера и развитието на обществените бани като източни по тип сгради. Със своите глухи, неразчленени плоскости на стените, с куполите си, които се налагат с височината и размерите си, този тип постройки участват като основни елементи на уличното и площадното градско пространство в периода XV–XIX век, а днес голяма част от тях са архитектурни забележителности.

БЕЛЕЖКИ

¹ „Обществените им сгради като кервансарай или ханове, както и техните бани, мостове, пътища и фонтани, които срещнахме почти по целия път ежедневно, са много внушителни. За да увековечат паметта си тук, те често правят огромни разходи от такъв характер и ги даряват с постоянни приходи за общото благо на пътниците” (Тодорова 1987:159).

² Стара френска монета от XV–XVI век.

³ Този процес е ясно изразен при Дели хамам в Ловеч и Сонтур хамам в Шумен

ЛИТЕРАТУРА

Йонов 1979: Йонов, М. (съст.). Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век. Чужди пътеписи за Балканите. Т III, София.

Киселинчева 1979: Киселинчева, М. Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на М. Монтегю и Е. Крейвън. София.

Орманджиян 1984: Орманджиян, А. (съст.). Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX век. Чужди пътеписи за Балканите. Т V, София.

Стайнова 1995: Стайнова, М. Османски изкуства на Балканите XV–XVIII век. София.

Тодорова 1987: Тодорова, М. (съст.). Английски пътеписи за Балканите кр. на XVI–30-те години на XIX век. Чужди пътеписи за Балканите. Т VII, София.

Харбова 1991: Харбова, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София.

Цветкова 1975: Цветкова, Б. (съст.). Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. Чужди пътеписи за Балканите. Т I, София.